УДК: 341.322.5(497.11)“1944/1945“
94(497.11)“1941/1944“
COBISS.SR-ID 184049673
DOI број: 10.5937/vig2502133P

Језик рада: српски
Примљен: 28.11.2025.
Прихваћен: 25.12.2025.
Тип рада: оригиналан научни рад

Др Сања Петровић Тодосијевић[*], виша научна сарадница
Институт за новију историју Србије
Београд, Република Србија
E-mail: uransp@gmail.com

АКТИВНОСТИ КОМИСИЈЕ ЗА УТВРЂИВАЊЕ ЗЛОЧИНА ОКУПАТОРА И ЊИХОВИХ ПОМАГАЧА И ЕКСХУМИРАЊЕ ПОСМРТНИХ ОСТАТАКА ЖРТАВА ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА НА ПОДРУЧЈУ ГРАДА ШАПЦА И ОКОЛИНЕ 1944–1945.[**]

Спавај.
Спавајте, милиони.
Мај је, мај...
Жито је опет класало високо.

Душан Матић,
Успаванка за погинуле који немају више од двадесет година
мај 1942.

АПСТРАКТ*: Рад има за циљ да на примеру рада Окружног повереништва у Шапцу укаже на значај рада Комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Југославији и Србији у пр-*

[*] ORCID: 0000-0002-6956-503X

[**] Чланак је настао као резултат истраживања спроведеног у Институту за новију историју Србије, које је финансирало Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије, у складу са уговором о извођењу и финансирању истраживачке делатности Института за новију историју Србије у 2025. години, бр. 451-03-136/2025-03/200016.

вој години након окончања Другог светског рата. Анализом активности Окружног повереништва у Шапцу на „пословима" ексхумирања посмртних остатака жртава окупационог терора који је спровођен у граду у периоду од 1941. до 1944. скреће се пажња на улогу коју је Комисија имала како у процесу идентификовања жртава, злочинаца и злочина, тако и у процесу креирања сећања на жртве Другог светског рата, али и успостављања нових односа у друштву. Истраживање рада Окружног повереништва у Шапцу базира се, пре свега, на анализи архивске грађе фонда Комисије за утврђивање злочина окупатора Међуопштинског историјског архива у Шапцу, као и на анализи дневничких белешки шабачког свештеника Григорија Глише Бабовића (Дневник 1941–1945).

КЉУЧНЕ РЕЧИ*: Комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, Окружно повереништво у Шапцу, масовно стрељање, ексхумирање, сахрањивање, комеморисање, Комисија за прикупљање лешева који плове Савом, Партизанско спомен-гробље, Григорије Глиша Бабовић*

Држава и злочин

Сазнања о кршењу међународних уговора, агресији и бројним масовним убиствима, односно ратним злочинима нацистичке Немачке и њених савезника, изазвала су осуду дела међународне јавности и сила Антанте већ током Другог светског рата. Међусавезничка конференција у Москви, одржана 1. новембра 1943. године, усвојила је Декларацију о немачким ратним злочинима. Том декларацијом постављен је основ за кажњавање ратних злочинаца сила Осовине већ у првим данима по окончању Другог светског рата. Склапањем Лондонског споразума о гоњењу и кажњавању ратних злочинаца, који је постигнут између влада Сједињених Америчких Држава, Совјетског Савеза, Велике Британије и Француске, а коме је 8. августа 1945. приступила и нова југословенска власт, створени су услови за процесуирање ратних злочинаца, а самим тим и за разоткривање ратних злочина пред Међународним војним судом. Кому-

нистичка власт у Југославији, која је своје органе почела да формира на ослобођеним територијама већ током рата, донела је одлуку о формирању Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача 30. новембра 1943. године, на Другом заседању Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије у босанском граду Јајцу. Према Одлуци о образовању, основни задатак Државне комисије био је „да утврди одговорност, пронађе и приведе казни лица која су у току рата починила злочине у Југославији као окупатори или њихови помагачи".[1]

Убрзо су основане и комисије потчињене Државној комисији, које су имале територијалну надлежност у оквирима република и покрајина, односно које су биле формиране ради детаљног истраживања и документовања појединих масовних злочина. Поред Државне комисије као централног органа, постојало је осам земаљских, односно покрајинских комисија, то јест по једна федерална комисија за сваку федеративну јединицу у административној области: Земаљска комисија Србије у Београду, Земаљска комисија Хрватске у Загребу, Земаљска комисија Словеније у Љубљани, Земаљска комисија Македоније у Скопљу, Земаљска комисија Босне и Херцеговине у Сарајеву, Земаљска комисија Црне Горе на Цетињу, Покрајинска комисија Војводине у Новом Саду и Обласна комисија Косова и Метохије у Призрену. Свака земаљска комисија имала је потчињен одговарајући број окружних комисија, а свака окружна одговарајући број срески. Среске комисије биле су надлежне за градске, рејонске и месне комисије. До средине 1946. године основано је 65 окружних, 292 среске и 1.210 општинских, односно месних комисија. Све земаљске комисије биле су образоване током 1944. и 1945. године при председништвима земаљских антифашистичких већа народног ослобођења, а након образовања влада народних република наставиле су да функционишу при председништвима влада.[2]

Одлука о укидању свих земаљских комисија донета је у септембру 1947. године на заједничкој конференцији Државне комисије и свих земаљских комисија. Земаљске комисије престале су са радом

[1] Архив Југославије (АЈ), фонд 110, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, Историјат творца фонда.

[2] Tamara Stojanović, „Rad zemaljskih i Pokrajinske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u procesu istraživanja ratnih zločina počinjenih na teritoriji Jugoslavije tokom Drugog svetskog rata", u: *Nova istraživanja jugoslovenske prošlosti: perspektive sa postjugoslovenskog prostora*, urednici Natalija Dimić Lompar, Ognjen Tomić, Nikola Koneski (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2025), 92–93.

1. новембра 1947, док је, у складу са одлуком из септембра 1947, Државна комисија окончала свој рад 1. априла 1948. године. Недуго након тога свој рад окончала је и Комисија Уједињених нација за ратне злочине у Лондону.[3]

Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача Србије почела је са радом 27. новембра 1944, према одлуци Председништва Антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије од 18. новембра 1944. године. Под њеном надлежношћу деловало је 15 окружних и 101 среско повереништво. Посебан значај ове комисије огледао се у раду анкетних комисија и комисија за истраживање масовних злочина, при чему је једна од комисија формирана у циљу истраживања злочина у Шапцу и Мачви.[4]

Једно од петнаест окружних повереништва било је Окружно повереништво у Шапцу, под чијом су се надлежношћу налазила среска повереништва у Богатићу, Лозници, Љубовији, Владимирцима и Крупњу. Окружно повереништво у Шапцу радило је у следећем саставу: Вјера Михаиловић (председница Повереништва), Љубомир С. Петровић (члан), Никола А. Јеросимовић (члан), Радоје Н. Марковић (члан), Стеван Јовичић (члан), Драга В. Николић (члан), Живка Д. Јовичић (члан) и Милорад Попајчић (члан).[5]

Окружно повереништво у Шапцу је од формирања упоредо радило на више задатака, од којих је ексхумирање посмртних остатака убијених представљало једну од најзначајнијих активности, с обзиром на обим терора и злочина који су током Другог светског рата почињени на територији града и околине.[6]

[3] *Isto*, 105.

[4] *Isto*, 100.

[5] Међуопштински историјски архив Шабац (МИАШ), Фонд Комисија за утврђивање злочина окупатора, ред. бр. 413. Окружно повереништво Земаљске комисије за утврђивање ратних злочина у Шапцу, при Земаљској комисији за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, Београд, доставља списак чиновника и намештеника који раде у Окружном повереништву Шабац и среским повереништвима у: Богатићу, Лозници, Љубовији, Владимирцима и Крупњу, 23. јула 1945. године.

[6] Питањем масовних гробница као важним „чворовима" сећања локалних, али и ширих друштвених заједница бавио се амерички историчар Макс Бергхолц (*Max Bergholz*) у својој сада већ култној и вишеструко награђиваној књизи *Violence as a Generative Force: Identity, Nationalism, and Memory in a Balkan Community* (Ithaca & London: Cornell University Press, 2016). Годину дана касније у Србији је објављен пионирски рад етнолога-антрополога Виктора Бејатовића *Лепеза смрти. Вишедисциплинарни приступ и упоредне методологије у реконструкцији мотива и обима ратног злочина у Крагујевцу октобра 1941* (Крагујевац: Спомен-парк „Крагујевачки октобар", 2017) на тему разматрања ратног злочина уз помоћ методологије форензичке антропологије. Место ексхумације посмртних остатака жртава Шпанског грађанског рата у процесу

У периоду од 1941. до 1944. године на територији града Шапца постојала су три логора. Сва три била су резултат репресивне политике окупационих власти према различитим категоријама становништва.

Најпре је основан Јеврејски логор у баракама бившег понтоњеријског пука на Сави. Логоровање Јевреја који су се затекли у Шапцу када је почео рат у Југославији делимично је окончано до 20. јула 1941, када су у Јеврејски логор на Сави код Шапца смештени јеврејски емигранти са простора Средње Европе, припадници Кладовског транспорта, који су на путу до Палестине привремено били смештени у Шабац септембра 1940. године. Њима ће се врло брзо, већ 22. августа 1941, придружити неколико десетина шабачких Јевреја. Сви одрасли шабачки Јевреји мушкарци, заједно са одраслим мушкарцима Јеврејима из Кладовског транспорта и одраслим мушкарцима шабачким Ромима, стрељани су у мачванском селу Засавици 12. и 13. октобра 1941. године. Све жене, шабачке Јеврејке, и њихова деца, заједно са женама Јеврејкама из Кладовског транспорта, пребачене су 27. јануара 1942. из Јеврејског логора у Шапцу у новооснована Јеврејски логор Земуна, где ће бити убијене у камиону покретној гасној комори до 10. маја 1942. године.[7]

дефинисања политике и културе сећања у савременом шпанском друштву је тема књиге историчара уметности Данијела Пеласиоса Гонзалеса (*Daniel Palacios González*) *Making Monuments from Mass Graves in Contemporary Spain. Resistance through Remembrance* (Netherlands: Amsterdam University Press, 2024).

[7] Видети више у: Сања Петровић Тодосијевић, „Јеврејски логор у Шапцу на Сави као централно место у процесу спровођења Холокауста у Шапцу и околини (јул 1941 – јануар 1942)", у: *Србија 1941. године*, уредници Кристина Јоргић Степановић, Ненад Антонијевић (Крагујевац, Београд: Спомен-парк „Крагујевачки октобар", Музеј жртава геноцида, 2023), 97–116.

Фотографија 1: Јеврејски логор у Шапцу на Сави
(Међуопштински историјски архив Шабац)

Након 22. августа 1941. године и логоровања свих Јевреја који су се затекли у Шапцу уследио је период који су, до коначног заједничког партизанско-четничког напада на Шабац 21. и 22. септембра 1941, обележавала константна пушкарања у околним селима, али и на ободу самог града, између устаника, с једне и немачких војних и полицијских снага, с друге стране. Напад устаника на Шабац није потрајао дуго. Улазак 342. немачке дивизије у град већ 23. септембра 1941. године означио је почетак немачке казнене експедиције којој ће бити изложено становништво Шапца, али и околних мачванских села која су се сматрала упориштем устаничких, пре свега комунистичких снага.[8]

Немачка казнена експедиција имала је два ударна крака. Један крак био је уперен ка грађанима Шапца, а други према мештанима околних, односно мачванских села. Већ 24. септембра свом мушком становништву Шапца старости од 14 до 70 година наложено је да се, у зависности од места становања, окупи на одређеним зборним мес-

[8] Мачвански народноослободилачки партизански одред формиран је јула 1941. Већ наредног месеца, августа 1941, одред је променио име у Подрински народноослободилачки партизански одред. Видети више у: Драгослав Пармаковић, *Мачвански (Подрински) народноослободилачки партизански одред 1941–1944* (Шабац: Фонд народноослободилачке борбе Подриња, 1973).

тима како би било преведено преко Саве у Срем (територија Независне Државе Хрватске), у импровизовани концентрациони логор на отвореном, који је био организован у сремском селу Јарак. Покрет који је почео 24. септембра, након два дана, односно 26. септембра, „прерастао" је у усиљени, такозвани Крвави марш до логора, у коме се око 5.000 Шапчана задржало од 27. до 30. септембра, када је наређен повратак у град. Крвави марш до Јарка представљао је директну меру одмазде због погибије немачких војника у борбама које су се десиле приликом напада на Шабац. На тај начин требало је заплашити цело становништво града и сломити устанак који је имао значајне размере у шабачком крају. Извођењем свог одраслог мушког становништва из града створени су услови да се градско подручје претвори у стратиште без преседана. Преседан у пракси представљала је политика масовних одмазди, односно масовних злочина, пре свега над цивилним становништвом. Немачка казнена експедиција увела је у град између 800 и 1.100 мачванских сељака који су спроведени у део Шапца познат по називу Бенска бара, где је на више локација 29. и 30. септембра извршено масовно стрељање око хиљаду мештана околних села, али и бројних Шапчана и Шапчанки.[9]

[9] Детаљан опис прилика изазваних уласком немачке казнене експедиције у град и седам последњих дана септембра 1941. даје се у скоро свим значајнијим научним публикацијама и радовима чији се аутори баве историјом града у Другом светском рату у Шапцу. Два, по обиму најзначајнија рада су: Stanoje Filipović, *Logori u Šarsi* (Novi Sad: Novinsko preduzeće „Dnevnik", 1967) и Група аутора, *Шабац у прошлости* IV (Шабац: „Глас Подриња", 1984).

Фотографија 2: Затрпавање лешева у Бенској бари, септембар 1941 (Архив Југославије, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача)

Окончање масовног стрељања у Бенској бари није значило окончање масовног терора. У наредном периоду централно место спровођења репресивне политике окупационе власти, потпомогнуте колаборационистичком управом, пре свега према политичким неистомишљеницима, најчешће комунистима, представљала су два логора: Транзитни логор у касарни на Сењаку (октобар 1941 – касно пролеће 1942) и Концентрациони логор у Шапцу на Сави (фебруар 1942 – октобар 1944).[10]

[10] Видети више у: S. Filipović, *n. d.*

Фотографија 3: Транзитни логор у касарни на Сењаку (Архив Југославије, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача)

Због значајног броја масовних, али и појединачних гробница које су се налазиле на територији града и у његовој непосредној околини, ексхумирање посмртних остатака стрељаних у периоду од 1941. до 1944. године представљало је један од најважнијих задатака Окружног повереништва у Шапцу.

Дефинисање простора сећања: Почетак рада Окружног повереништва у Шапцу

Ексхумирање посмртних остатака жртава Другог светског рата било је у директној вези са неколико важних процеса који су почели да се одвијају одмах по ослобођењу Шапца и Србије. Пре свега, требало је да представља један од елемената у процесу утврђивања одговорности за почињене злочине. Поред тога, рад Комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача на активностима откривања и ексхумирања појединачних и масовних гробница имао

је директан утицај на процес креирања места сећања на жртве Другог светског рата, јер је ископане посмртне остатке, у новонасталој ситуацији, требало сахранити уз поштовање обичаја не само нове власти већ и Српске православне цркве, чије је свештенство, бар када је реч о првој години након ослобођења Шапца, активно учествовало у комеморацијама жртава злочина окупатора и њихових сарадника.[11]

Окружно повереништво у Шапцу је од свог оснивања било „затрпано" пријавама смрти бројних грађана који су трагали за блиским члановима породица. Отварање гробница представљало је предуслов за идентификацију, а затим и за адекватну комеморацију, која се у највећем броју случајева „препознатих" одвијала на градским и оближњим сеоским гробљима уз присуство чланова породице и локалне заједнице. Посмртни остаци неидентификованих, као и мањег броја идентификованих жртава, почели су већ у новембру 1944. године да се сахрањују у посебном делу градског Доњошорског гробља. На тај начин централно место сећања на жртве окупационог терора на простору деловања Окружног повереништва у Шапцу почело је да се формира месец дана након ослобођења града.

О преношењу првих посмртних остатака убијених на различитим локацијама у Шапцу и околини, већ у новембру 1944. године, у свом дневнику пише марљиви хроничар ратних, али и поратних збивања у Шапцу, шабачки свештеник Григорије Глиша Бабовић.[12] Опи-

[11] Према дневничким белешкама шабачког свештеника Григорија Глише Бабовића, „прва сахрана у граду" која је одржана „без свештеника, крста и кољива" била је сахрана Жике Поповића, чији су посмртни остаци пренети из околине Ужица у Шабац. Жика Поповић је сахрањен у Шапцу 25. новембра 1945, пошто је претходно сандук са Поповићевим посмртним остацима био изложен у сали читаонице; Григорије Глиша Бабовић, *Дневник 1941–1945* (Рума: Српска књига; Шабац: Шабачко-ваљевска епархија. ЈИП „Глас Подриња", 2005), 720–721.

[12] Григорије Глиша Бабовић рођен је 4. фебруара 1886. у селу Оролик, у близини града Вуковара у Хрватској. Православну српску богословију завршио је 1911. у Сремским Карловцима, где је неко време, пошто се оженио, остао на служби. Након краћег службовања у Босуту, у близини Сремске Митровице, вратио се у Вуковар, а затим и у Негославце, где се као свештеник задржао од 1913. до 1933. Затим је, на сопствену молбу, премештен у Шабац, у коме ће га осам година касније затећи почетак Другог светског рата у Југославији. Први рад, приповетку „Сеоски одбори", објавио је 1921. у *Илустрованом листу*. Када је, по сопственим речима, „по наређењу виших црквених власти" 1933. почео да води градски дневник, који ће преточити у *Летопис Шапца*, већ је имао одређено списатељско искуство. Ратне године које је провео у Шапцу, дубоко замишљен над судбином Града, грађана, али и читавог човечанства, не само као свештеник већ и као хуманиста, обилато је за писање ратног дневника града који залази и у прву послератну годину, што му још више даје на значају као историјском извору. Свој приповедачки таленат Бабовић није утишао одласком у свештеничку пензију, 1954. Напротив, тада је почела његова друга каријера – каријера писца за децу.

сујући догађања у граду 25. новембра 1944. године, Бабовић наводи: „По подне у 3 часа пренешена су тела два партизана, који су летос ухваћени у Мајуру и побијени. Опело је било у цркви, а певао је црквени хор. Путем, уместо 'Свјати Боже', другови и другарице певали су своје војничке песме, па је тако то била комунистичко-црквена сахрана".[13] Две недеље касније, односно 8. децембра, Бабовић записује: „Јуче, у четвртак, пренешена су из Дуваништа два погинула, још за време окупације, партизана и свечано сахрањена. Ношени су ради опела у цркву. Суделовало је пет свештеника, а певао је црквени хор".[14]

Значајан притисак на рад Окружног повереништва вршили су чланови породица стрељаних у септембру 1941. године у Бенској бари, којима су окупационе власти четири године забрањивале приступ стратишту, односно масовним гробницама. Према Глиши Бабовићу, прво „откопавање стрељаних у маси од Шваба, ради сахране у заједничкој гробници на Доњошорском гробљу" почело је 28. децембра 1944. године.[15] Ексхумирани су сахрањени два дана касније, о чему је марљиви сведок ратних времена, али и поратних збивања, 31. децембра 1944. записао следеће: „Јуче је у 11 часова одржан помен пренешеним жртвама из три скупне гробнице: две код Малог Забрана и једна на Думачи, које су Швабе стрељали... На парастосу је чинодејствовао епископ др Симеон са осам свештеника, а певао је црквени хор. Од стране цркве говорио сам ја. Затим је било још пет говора. Света је било много, али су доста њих, не дочекавши крај свих говора, отишли јер је љута зима".[16]

Своју прву збирку приповедака за децу *Дедине приче* објавио је 1952. г. Велика част му је указана 1959, када је на предлог песникиње Мире Алечковић и писца Бранка Ћопића постао члан Удружења књижевника Србије, односно Савеза књижевника Југославије. Годину дана касније држава му је признала статус уметника. Умро је 1961. у Шапцу, где је и сахрањен на Камичком гробљу; Видети више у: Сања Петровић Тодосијевић, „Холокауст у мемоарским делима Григорија Глише Бабовића (1886–1961)", у: *Цивилне жртве Другог светског рата (1939–1945)*, уредници Маријана Станковић, Алексеј Јурјевич Безугољни (Крагујевац: Спомен-парк „Крагујевачки октобар", 2023), 209–246.

[13] Г. Г. Бабовић, *н. д.*, 671.

[14] *Исто*, 675.

[15] *Исто*, 676.

[16] *Исто*.

Фотографија 4: Сахрана посмртних остатака ексхумираних са три локације, односно са две код Малог Забрана и једне на Думачи, у заједничку гробницу на Доњошорском гробљу, 30. 12. 1944 (Архив Југославије, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача)

Бабовић је тада записао да су власти покушале да приступе „гробницама у Бари и код Стругара", али да се „нису могле откопавати због велике воде".[17] Због плављења терена око Саве, али и јаке зиме, наставак рада Повереништва на откопавању масовних гробова, не само у Бари већ и „гробова у кругу касарне и у Великом Забрану", као и „у легеру на Сави и Кленачкој шуми", морао је бити одложен за пролеће.[18]

Бабовићев помен „заједничке гробнице на Доњошорском гробљу" у исто време представља прву дефиницију простора сећања „у настајању", на којем ће временом, односно 1960/1961. године, доћи до формирања меморијалне целине Партизанско спомен-гробље (арх. Наранџа Бркић, Јелена Кировски).[19] Према подацима унетим у тлоцрт масовних гробница, у које су од почетка првих ексхумација у

[17] *Исто*.

[18] *Исто*.

[19] О спомен-обележјима у Шапцу видети више у: Добросав Чворић, „Споменици и спомен обележја у Подрињу III", *Годишњак Међуопштинског историјског архива*, XVI, (1982), 174–190.

јесен и зиму 1944. почели да се полажу посмртни остаци ископани са више локација у граду и околини, може се претпоставити да се Партизанско спомен-гробље као меморијална целина формирало око шест масовних гробница: ексхумирани са локација Мајур, Коњушница, Јеленча; ексхумирани са локација Бара, Стругара Ђорђевић, Срдановића њива; ексхумирани са локација Шицара, Грабовачки друм; ексхумирани са локација Михаиловац, Мали Забран, Логор, Јеврејско гробље, Касарна, Забран; ексхумирани са локације Шицара; ексхумирани са локације Грабовачки друм.[20]

Фотографија 5: Партизанско спомен-гробље у Шапцу (фотографија је у приватном власништву)

Ексхумације стрељаних у Бенској бари

Почетак лепог времена у пролеће 1945. године био је предуслов за ексхумирање највећег броја масовних гробница у Шапцу и околини. Ексхумација жртава најмасовнијег злочина извршеног на тери-

[20] МИАШ, Фонд Комисија за утврђивање злочина окупатора, ред. бр. 533, Груба скица, тлоцрт масовне гробнице на Доњошорском гробљу где су сахрањени посмртни остаци ЖФТ из ранијих масовних гробница (нема датума).

торији града Шапца током Другог светског рата, односно масовног стрељања мачванских сељака и Шапчана на локацији Бенска бара, почела је 6. јуна 1945. године. Окружно повереништво у Шапцу обавестило је Земаљску комисију за Србију 25. маја да ће у периоду од 6. до 9. јуна „вршити ископавање у Бари – масовне гробнице у којој лежи око 1.000 жртава".[21]

Злочин масовног стрељања у Бенској бари извршен је на више локација. Када је 6. јуна 1945. године почело ексхумирање посмртних остатака стрељаних у Бари, првобитно су отворене две гробнице, означене на следећи начин: „испод поште у Шапцу" (6. јун 1945) и „испод стругаре Ристе Ђорђевића" (8. јун 1945). Иако је до ексхумације посмртних остатака стрељаних у те две гробнице дошло неколико месеци по ослобођењу Шапца, први помени жртвама стрељаним у септембру 1941. били су организовани већ 25. новембра 1944. године, о чему пише и Глиша Бабовић: „У суботу, 25. XI, до подне дошли су сељаци и сељанке из Мачванског Причиновића, Шеварице и Узвећа, њих око 60 душа, и дали подушје својим стрељаним синовима и мужевима, који невино од Шваба погинуше у уторак по Крстовдану 1941. године, а закопани су заједно, њих око 200, под стругаром Ристе Ђорђевића. На гробницу се за време Шваба није смело ићи. Помен је одржан у 10 часова. Чинодејствовао је владика са осам свештеника, а певао је црквени хор. Сељаци су донели доста јела и пића и почастили све присутне. Било је из околних улица нешто света, а било би много више да је раније објављено. Леп говор одржао прото Ћира Гибарац".[22]

Упоредо са ексхумирањем посмртних остатака у периоду од 6. до 9. јуна 1945. године вршена је и њихова идентификација, најчешће методом препознавања гардеробе и предмета који су пронађени код жртава. Том приликом идентификовано је 65 одраслих мушкараца, претежно мачванских сељака, као и неколико Шапчана. Жртве су у својству чланова породица (супруге, мајке, очеви, снаје, свастике, стричеви) идентификовали, између осталих: Милица Пајић из Мају-

[21] МИАШ, Фонд Комисија за утврђивање злочина окупатора, ред. бр. 383. Окружно повереништво у Шапцу извештава Државну комисију за ратне злочине у Београду да је одлучило да се у периоду 6–9. јуна 1945. врши ископавање у „Бари" – масовна гробница у којој лежи око 1.000 жртава (датум извештаја: 25. мај 1945).

[22] Г. Г. Бабовић, *н. д.*, 671.

ра (24),[23] Милена Чолић из Мајура (33),[24] Стоја Савић из Мајура (38),[25] Милена Петровић из Мајура (30),[26] Мица Милосављевић из Шапца (56),[27] Соја Теодоровић из Шапца (66),[28] Десанка Гајић из Шапца (46),[29] Милева Лукић из Узвеђа (62),[30] Радојка Ерчић из Мачванског Причиновића (39),[31] Макевија Арнаутовић из Мачванског Причиновића (65),[32] Недељко Лолић из Мачванског Причиновића (46),[33] Иван Војиновић из Узвеђа (65),[34] Драгиша Гајић из Мачванског Причиновића (18),[35] Даринка Стевановић из Узвеђа (24),[36] Витомир Бањановић из Мачванског Причиновића (65),[37] Михаило Драшкић из Мачванског

[23] Препознала је мужа Николу Пајића „по џемперу и чарапама које сам ја лично радила и у којима је отеран од Немачке казнене експедиције и стрељан". Сахрањен је у Мајуру; МИАШ, фонд Комисија за утврђивање злочина окупатора, ред. бр. 494. Пријаве – групне изјаве поводом ископавања жртава, масовна гробница у „Бари", 6. јун 1945.

[24] Препознала је мужа Ивана Чолића и девера Петра Чолића по оделу и обући. Сахрањени су у заједничкој гробници на Доњошорском гробљу. Исто.

[25] Препознала је мужа Цвеју Савића по оделу и чарапама, „а у џепу сам му нашла и кључ од куће који је однео када су га Немци отерали на стрељање". Сахрањен је у Мајуру. Исто.

[26] Препознала је мужа Тодора Петровића по „оделу, ципелама, вешу и осталом". Сахрањен је у Мајуру. Исто.

[27] Препознала је мужа Ђорђа Милосављевића „по оделу, ципелама и нарочито по златним вилицама које је имао". Сахрањен је у Шапцу (породична гробница). Исто.

[28] Препознала је мужа Тому Теодоровића по оделу, вешу, ципелама и зубима; зетове Станоја Марковића „по ципелама, перорезу који је нађен у његовом џепу, као и по лули која је била окована сребром" и Радивоја Миловановића „по два избијена зуба" и ципелама. Сахрањени су у Шапцу, на Камичком гробљу. Исто.

[29] Препознала је мужа Ивана Гајића „по оделу, а нарочито по кошуљи". Сахрањен је у Шапцу, на Доњошорском гробљу (породична гробница). Исто.

[30] Препознала је сина Милана Д. Лукића „по оделу, а нарочито по кошуљи и џемперу". Сахрањен је у Узвеђу. МИАШ, Фонд Комисија за утврђивање злочина окупатора, ред. бр. 494. Пријаве – групне изјаве поводом ископавања жртава, масовне гробнице у „Бари", 8. јун 1945.

[31] Препознала је мужа Тому Ерчића „по оделу – џемперу, кожном капуту и другој одећи, а у џепу му је нађена и једна исправа на његово име". Сахрањен је у Мачванском Причиновићу. Исто.

[32] Препознао је сина Светозара Арнаутовића по оделу, џемперу и вешу. Сахрањен је у Мачванском Причиновићу. Исто.

[33] Препознао је синовце Јована Лолића и Светозара Лолића по оделу, обући и кожном капуту. Сахрањени су у Мачванском Причиновићу. Исто.

[34] Препознао је синове Светозара, Павла и Милосава Војиновића по оделу. Павла је препознао и по металним навлакама на зубима. Сахрањени су у Узвеђу. Исто.

[35] Препознао је брата Сретена Гајића по оделу. Сахрањен је у Мачванском Причиновићу. Исто.

[36] Препознала је мужа Добривоја Степановића по оделу, „а нарочито по вешу и обући". Сахрањен је у Узвеђу. Исто.

[37] Препознао је сина Тихомира Бањановића по оделу, вешу и џемперу. Сахрањен је у Мачванском Причиновићу. Исто.

Причиновића (60),[38] Сава Мандић из Мачванског Причиновића (37),[39] Љубица Лолић из Мачванског Причиновића (48),[40] Живана Филиповић из Шеварица (35),[41] Наталија Томић из Мачванског Причиновича (50),[42] Димитрије Срдановић из Узвеђа (58),[43] Наталија Срдановић из Узвеђа (40),[44] Вида Шобић из Узвеђа (70),[45] Љубица Војиновић из Узвеђа (45),[46] Драгослав Срдановић из Узвеђа (38),[47] Ђурђија Ђорђевић из Узвеђа (33),[48] Драгутин Ерчић из Мачванског Причиновића (48),[49] Живадин Бабић из Мачванског Причиновића (58),[50] Живка Војиновић из Узвеђа (65),[51] Марко Лолић из Мачванског Причиновића,[52] Андрија Ерчић из Мачванског Причиновића (70),[53] Катарина Маљен-

[38] Препознао је сина Радована Драшкића по оделу и вешу. Сахрањен је у Мачванском Причиновићу. Исто.

[39] Препознао је брата Светозара Мандића „по легитимацији која је нађена у његовом џепу и по оделу". Сахрањен је у Мачванском Причиновићу. Исто.

[40] Препознала је сина Милоја Лукића по оделу „и џепном сату који је код њега нађен". Сахрањен је у Мачванском Причиновићу. Исто.

[41] Препознала је мужа Владимира Филиповића по оделу. Сахрањен је у Шеварицама. Исто.

[42] Препознала је сина Драгослава Томића „по оделу и два џемпера – један вунени и један плетени, и две кошуље". Сахрањен је у Мачванском Причиновићу. Исто.

[43] Препознао је брата Светислава, Светислављеве синове, односно синовце Борисава и Миладина, као и двојицу синова брата Гаврила, односно синовце Живадина и Миладина, „по оделу и вешу". Сахрањени су у Узвеђу. Исто.

[44] Препознала је мужа Миодрага Срдановића по оделу, вешу и легитимацији. Сахрањен је у Узвеђу. Исто.

[45] Препознала је синове Миливоја и Живорада Шобића по оделу и вешу. Сахрањени су у Узвеђу. Исто.

[46] Препознала је мужа Лазара Војиновића по оделу и исправи. Сахрањен је у Узвеђу. Исто.

[47] Препознао је браћу Љубисава и Светислава Срдановића по оделу и вешу. Сахрањени су у Узвеђу. Исто.

[48] Препознала је мужа Миодрага Ђорђевића „по исправи која је нађена у његовом џепу и по оделу и вешу, а код њега сам нашла и дукате које је са собом однео". Сахрањен је у Узвеђу. Исто.

[49] Препознао је сина Радована Ерчића по оделу и вешу. Сахрањен је у Мачванском Причиновићу. Исто.

[50] Препознао је синовце Бранислава и Ђурђа Бабића, синове свога брата Милана Бабића, по оделу, а Ђурђа и по легитимацији. Сахрањени су у Мачванском Причиновићу. Исто.

[51] Препознала је сина Драгољуба Војиновића по оделу и вешу. Сахрањен је у Узвеђу. Исто.

[52] Препознао је Светислава Лолића по оделу и каишу. Сахрањен је у Мачванском Причиновићу. Исто.

[53] Препознао је сина Војислава Ерчића по оделу, вешу и џемперу. Сахрањен је у Мачванском Причиновићу. Исто.

чић из Шеварица (42),[54] Живана Томић из Шеварица (66),[55] Јела Војиновић из Узвећа (39),[56] Ангелина Танасић из Узвећа (52),[57] Катарина Гемовић из Мачванског Причиновића (30),[58] Лепосава Лазаревић из Мачванског Причиновића (36),[59] Марко Гемовић из Мачванског Причиновића (43),[60] Душан Срдановић из Узвећа (58),[61] Андрија Фирауновић из Узвећа (66),[62] Цветин Војиновић из Узвећа (61),[63] Милан Лукић из Узвећа (50),[64] Живан Танасић из Узвећа (51),[65] Живан Фирауновић из Узвећа (31),[66] Кристина Новаковић из Узвећа (50)[67] и Роса Јовановић из Шапца (53).[68]

Посмртни остаци десет (Никола Пајић – Мајур), Иван Чолић – Мајур, Петар Чолић – Мајур, Цвеја Савић – Мајур, Тодор Петровић – Мајур, Ђорђе Милосављевић – Шабац, Тома Теодоровић – Шабац, Станоје Марковић – Шабац, Радивој Миловановић – Шабац, Иван Гајић – Шабац) од шездесет пет идентификованих жртава ексхумирани су 6. јуна из масовне гробнице „испод поште у Шапцу",[69] док су посмрт-

[54] Препознала је девера Миливоја Маљенчића по оделу, обући и вешу. Сахрањен је у Шеварицама. Исто.

[55] Препознала је сина Тихомира Томића по оделу и вешу. Сахрањен је у Шеварицама. Исто.

[56] Препознала је девера Драгослава Војиновића по оделу и вешу. У изјави је навела да су јој на истом месту стрељани муж и још два девера. Сахрањен је у заједничкој гробници на Доњошорском гробљу. Исто.

[57] Препознала је сина Ђоку Танасића и девера Рајка Танасића по оделу и вешу. Сахрањени су у Узвећу. Исто.

[58] Препознала је мужа Божидара Гемовића по оделу и вешу. Сахрањен је у Мачванском Причиновићу. Исто.

[59] Препознала је мужа Живка Лазаревића по оделу, вешу и обући. Сахрањен је у Мачванском Причиновићу. Исто.

[60] Препознао је сина Миодрага и брата Властимира Гемовића по оделу и вешу. Сахрањени су у Мачванском Причиновићу. Исто.

[61] Препознао је брата Добривоја Срдановића по оделу и легитимацији. Сахрањен је у Узвећу. Исто.

[62] Препознао је сина Живорада Фирауновића по оделу и вешу. Сахрањен је у Узвећу. Исто.

[63] Препознао је сина Живка Војиновића по оделу и обући. Сахрањен је у Узвећу. Исто.

[64] Препознао је брата Јеротија Лукића по оделу. Сахрањен је у Узвећу. Исто.

[65] Препознао је сина Миодрага Танасића по оделу, обући и вешу. Сахрањен је у Узвећу. Исто.

[66] Препознала је мужа Николу и девере Живадина и Стевана Фирауновића по оделу и вешу. Сахрањени су у Узвећу. Исто.

[67] Препознала је синове Радована, Лазара и Светозара Новаковића по оделу и вешу. Сахрањени су у Узвећу. Исто.

[68] Препознала је мужа Чедомира Јовановића по оделу, вешу и исправама. Сахрањен је у Шапцу, на Камичком гробљу (породична гробница). Исто.

[69] МИАШ, Фонд Комисија за утврђивање злочина окупатора, ред. бр. 494. Пријаве – групне изјаве поводом ископавања жртава, масовна гробница у „Бари", 6. јун 1945.

ни остаци свих осталих идентификованих (Милан Д. Лукић – Узвеће, Тома Ерчић – Мачвански Причиновић, Светозар Арнаутовић – Мачвански Причиновић, Јован Лолић – Мачвански Причиновић, Светозар Лолић – Мачвански Причиновић, Светозар Војиновић – Узвеће, Павле Војиновић – Узвеће, Милосав Војиновић – Узвеће, Сретен Гајић – Мачвански Причиновић, Добривоје Степановић – Узвеће, Тихомир Бањановић – Мачвански Причиновић, Радован Драшкић – Мачвански Причиновић, Светозар Мандић – Мачвански Причиновић, Милоје Лукић – Мачвански Причиновић, Владимир Филиповић – Шеварице, Драгослав Томић – Мачвански Причиновић, Светислав Срдановић – Узвеће, Борисав Срдановић – Узвеће, Миладин Срдановић – Узвеће, Живадин Срдановић – Узвеће, Миладин Срдановић – Узвеће, Миодраг Срдановић – Узвеће, Миливој Шобић – Узвеће, Живорад Шобић – Узвеће, Лазар Војиновић – Узвеће, Љубисав Срдић – Узвеће, Светислав Срдић – Узвеће, Миодраг Ђорђевић – Узвеће, Радован Ерчић – Мачвански Причиновић, Бранислав Бабић – Мачвански Причиновић, Ђурђе Бабић – Мачвански Причиновић, Драгољуб Војиновић – Узвеће, Светислав Лолић – Мачвански Причиновић, Војислав Ерчић – Мачвански Причиновић, Миливој Маљенчић – Шеварице, Тихомир Томић – Шеварице, Драгослав Војиновић – Шабац, Ђока Танасић – Узвеће, Рајко Танасић – Узвеће, Божидар Гемовић – Мачвански Причиновић, Живко Лазаревић – Мачвански Причиновић, Миодраг Гемовић – Мачвански Причиновић, Властимир Гемовић – Мачвански Причиновић, Добривоје Срдановић – Узвеће, Живорад Фирауновић – Узвеће, Живко Војиновић – Узвеће, Јеротије Лукић – Узвеће, Миодраг Танасић – Узвеће, Никола Фирауновић – Узвеће, Живадин Фирауновић – Узвеће, Стеван Фирауновић – Узвеће, Радован Новаковић – Узвеће, Лазар Новаковић – Узвеће, Светозар Новаковић – Узвеће, Чедомир Јовановић – Шабац) ексхумирани 8. јуна из масовне гробнице „испод Стругаре Ристе Ђорђевића".[70]

Посмртни остаци највећег броја идентификованих пренети су на сеоска гробља места у којима су жртве живеле,[71] као и на два градска

[70] МИАШ, Фонд Комисија за утврђивање злочина окупатора, ред. бр. 494. Пријаве – групне изјаве поводом ископавања жртава, масовне гробнице у „Бари", 8. јун 1945.

[71] Никола Пајић, Цвеја Савић и Тодор Петровић сахрањени су на сеоском гробљу у Мајуру; Милан Д. Лукић, Светозар Војиновић, Павле Војиновић, Милосав Војиновић, Добривоје Степановић, Светислав Срдановић, Борисав Срдановић, Миладин Срдановић, Живадин Срдановић, Миладин Срдановић, Миодраг Срдановић, Миливој Шобић, Живорад Шобић, Лазар Војиновић, Љубисав Срдић, Светислав Срдић, Миодраг Ђорђевић, Драгољуб Војиновић, Ђока Танасић, Рајко Танасић, Добривоје Срдановић, Живорад

гробља у Шапцу.[72] Троје идентификованих сахрањено је у заједничкој гробници на Доњошорском гробљу.[73] О ексхумацији посмртних остатака стрељаних у Бенској Бари писао је и Глиша Бабовић. Бабовић је под датумом 6. јун 1945. навео: „Данас се почело са ископавањем стрељаних за поштом у Бари (на два места). Међу ископанима многе су познали по оделу које није иструлило и по стварима нађеним у њиховим џеповима. Тада су нашли и проту Петра Рађеновића, црквеног судију из Бањалуке. Убијен је на Камичку са још 15 особа и сахрањен за поштом. Све које су имали некога свог, пренели су на гробља, а прота, пошто је у цркви опојан, однешен је за Београд".[74] Два дана касније бележи: „Данас су завршили откопавање. У масовној гробници код стругаре нашли су многи Шапчани – ливадари и сељаци – своје побијене. Познали су их по оделу, а многи су имали уз себе и легитимације. Свако је свог носио кући".[75] У недељу 10. априла 1945. свим жртвама стрељаним у Бенској Бари служен је помен. Глиша Бабовић је забележио: „Данас свечани помен, био Владика и црквени хор".[76]

Неколико месеци касније, односно 8. новембра 1945, Бабовић се осврнуо на велики парастос који је уприличен жртвама стрељаним у Бенској Бари из мачванског села Узвеће: „У четвртак је ишао црквени хор у Узвеће. Из Узвећа је стрељано много људи за време рата. Све су их метнули у једну гробницу и подигли леп споменик. Хтели су да им приреде свечани парастос, позвали су 4 свештеника из околине и дошли у Шабац да траже хор. Прво су их упутили 'Абрашевићу', но они су им рекли да не уче ништа црквено. Тада су дошли да траже црквени хор. Ми смо се радо одазвали. Послали су по нас петоро кола.

Фирауновић, Живко Војиновић, Јеротије Лукић, Миодраг Танасић, Никола Фирауновић, Живадин Фирауновић, Стеван Фирауновић, Радован Новаковић, Лазар Новаковић и Светозар Новаковић сахрањени су у заједничкој гробници у Узвећу; Тома Ерчић, Светозар Арнаутовић, Јован Лолић, Светозар Лолић, Сретен Гајић, Тихомир Бањановић, Радован Драшкић, Светозар Мандић, Милоје Лукић, Драгослав Томић, Радован Ерчић, Бранислав Бабић, Ђурђе Бабић, Светислав Лолић, Војислав Ерчић, Божидар Гемовић, Живко Лазаревић, Миодраг Гемовић и Властимир Гемовић сахрањени су на сеоском гробљу у Мачванском Причиновићу; Владимир Филиповић, Миливој Маљенчић и Тихомир Томић сахрањени су на сеоском гробљу у Шеварицама.

[72] Тома Теодоровић, Станоје Марковић, Радивој Миловановић и Чедомир Јовановић сахрањени су на Камичком гробљу у Шапцу, а Иван Гајић на Доњошорском гробљу у Шапцу. За Ђорђа Милосављевића из Шапца није наведено на ком је гробљу сахрањен.

[73] Иван и Петар Чолић из Мајура и Драгослав Војиновић из Шапца.

[74] Г. Г. Бабовић, *н. д.*, 712.

[75] *Исто*, 713.

[76] *Исто*.

По одржаном парастосу, дан је био диван, био је заједнички ручак на гробљу. Било је неколико говора о палим жртвама за слободу народа, коју је донела Комунистичка партија, која је увек била на челу и као вођа устаника и ослободилачке војске и уопште слободе. Пред вече нас опет Узвећани довезоше у Шабац. Хор је био комплетан и одличан, око 25 певача (муш. и жен.) и певао је врло лепо. Отпевали су на гробљу и још неколико црквених песама".[77]

Ексхумације жртава шабачких логора

Поред Бенске Баре као најмасовнијег градског стратишта, у фокусу Окружног повереништва у Шапцу налазиласу се и она места која су представљала стратишта три логора која су за време Другог светског рата постојала у Шапцу: Јеврејског логора на Сави, Транзитног логора у касарни на Сењаку и Концентрационог логора у Шапцу на Сави.

Највећа масовна гробница на територији која је била под надлежношћу Окружног повереништва у Шапцу, односно Среског повереништва у Богатићу, ексхумирана је 12. јуна 1945. године у мачванском селу Засавица,[78] где су 12. и 13. октобра 1941. стрељани одрасли мушкарци – шабачки Јевреји, Јевреји из Кладовског транспорта, као и одрасли мушкарци шабачки Роми. О ексхумацији стрељаних у Засавици, августа 1960, пред Секретаријатом за унутрашње послове у Шапцу, а на захтев Управе државне безбедности, сведочио је Стеван Јовичић, бивши секретар Окружног повереништва у Шапцу: „После рата сам био члан и секретар Окружног повереништва за одређивање ратног злочина окупатора и њихових помагача у Шапцу. Приликом вршења истраге о злочинима Немаца, извршили смо ископавање масовне гробнице у Засавици. Земаљска комисија за утврђивање ратних злочина Србије образовала је комисију за ово ископавање и у истој су као чланови били и представници делегирани од стране Јеврејске општине из Америке. Како сам ја био секретар ове комисије, детаљније ми је била позната ситуација око овог ископавања. Пре ископавања дошли смо од заробљених немачких официра до слике самог акта стрељања у Засавици. На слици се видела

[77] *Исто*, 719–720.

[78] Milan Koljanin, „Poslednje putovanje Kladovskog transporta", u: *Zbornik radova sa okruglog stola Kladovo transporta*, urednik Andrej Mitrović (Beograd: Jevrejski istorijski muzej, 2006), 99.

дужина целе раке и поред ње групе Јевреја које су биле одвојене за стрељање, а исто тако и већ побијени који су лежали у раци или поред ње. Ову фотографију прикључили смо материјалу (записнику) о ископавању и иста је достављена Земаљској комисији у Београду. Такође смо пре ископавања саслушали већи број лица који су говорили о начину на који је стрељање извршено. Из истих изјава види се да су Немци стрељали Јевреје по групама. Сећам се из изјава сведока да су се Јевреји љубили пред стрељање, а исто тако да су Немци после извршеног стрељања покупили ствари од вредности од Јевреја и да су им клештима из вилица вађени златни зуби. Приликом ископавања, ископали смо раку дужине 202 метра. Иста је била дубока 2 метра, а широка такође 2 метра. У њој смо нашли 868 лица, од којих је већина била Јевреји, док је мањи број, око 70, били Роми из Шапца. Код сваког убијеног смо вршили покушај идентификације, и код неких смо нашли легитимације, а поједине шабачке Роме су фамилије препознале. Констатовали смо да су сви, поред тога што су побијени рафалним хицима, револверским методама довршавани метком у потиљак и област срца. Такође смо том приликом констатовали да су из вилица побијених извађени вештачки златни зуби. Са истог места, отприлике одакле је сликао Немац приликом стрељања, сликали смо и ми ископане лешеве, и слика је потпуно одговарала амбијенту, с тим што овог пута на слици нису били немачки официри и војници који су се на немачкој слици јасно видели".[79]

[79] МИАШ, Фонд Комисија за утврђивање ратних злочина окупатора, ред. бр. 3334. Списак 1.037 Јевреја у шабачком логору 1941. године, а побијених у Засавици 12. и 13. октобра 1941. године, о чему начелник одељења УДБ-е подноси извештај ДСУП – Београд. Приложене су и изјаве очевидаца овог догађаја, октобар 1941 – 8. јул 1960.

Фотографија 6: Стрељање у Засавици 12. и 13. октобра 1941 (Архив Југославије, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача)

Ексхумација посмртних остатака Јевреја и Рома стрељаних у Засавици помиње се октобра 1945. у пријави Јефте Кујунџића, бившег службеника колаборационистичког Градског повереништва, поднетој Окружном повереништву у Шапцу: „Познато ми је да је среско повереништво у Богатићу вршило ископавање ове масовне гробнице и по причању да су многе жртве идентификоване по исправама које су нађене код њих, а исти се налазе у списку Јевреја емиграната који сам ја предао народноослободилачком одбору у Шапцу. Шта више, може се закључити и по овоме: ископано је у Засавици 868 жртава, и када се одбију жене и деца и оних 160 Рома, број би одговарао жртвама Јевреја".[80]

Према извештају Анкетне комисије коју је у свом исказу поменуо и Јовичић, у Засавици је 12. јуна 1945. ексхумирано 750 Јевреја, од

[80] МИАШ, Фонд Комисија за утврђивање злочина окупатора, ред. бр. 496. Јевто Кујунџић из Шапца пријављује да су септембра 1940. у Шабац пристигле избеглице – Јевреји. Размештени су у граду по приватним кућама и адаптираним зградама. У тренутку окупације у Шапцу их је било 1.037. Шиканирање Јевреја, масовна стрељања.

Борика Ветендорф из Шапца, Јеврејка, била је у логору. Износи само неколико појединих детаља о мучењу Јевреја у шабачком логору. Они су 1942. године пребачени у логор на Сајмишту. Углавном су, према њеним сазнањима, умирали тровањем приликом транспорта у камионима, 13. октобар 1945.

којих је 46 идентификовано, и то: Саломон Фингерхут, свештеник из Руме; Паул Фајнтуч из Беча; Херман Паул из Падерборна; Бено Дојч; Арије-Лајб Гелбард; Адам Бергелд; Ричард Нојман; Хајм Херман Готесман из Беча; Марсел Шварц; Ото Базман; Арон Фридман; Зигфрид Новак; Волфганг Кан; Алис Штајн; Лео Штајн; Гершон Ајснер; Самуило Абинун из Шапца; Арнолд Хакер; Исидор Кон, дрогериста; Исидор Кинберг, Берлин; Курт Готлибер; Карл Ротестрајх из Коломеје; Фридрих Рознер, Беч; Роберт Бухелович, Беч; Георг Хаузер, Беч; Арон А. Лангсман; Макс Глазер, Беч; Маркус Клуг, Беч; Брајер Зигмунд, Беч; Херберт Александар; Валтер Бауер; Г. Баубер; Паул Бауман; Валтер Марчфелд; Роберт Цвикер; Самуел Начман; Берта Цвикер, Беч; Јулијус Цвикер, Беч; Федор Хамбах; инж. Александар Брод; Лео Гутштајн; Ервин Ерлих; др Сало Игнац Бергверк; Мојсес Аустерер; Исак Фиселман; Јозеф Штерн, Беч.[81]

Посмртни остаци ексхумираних сахрањени су на истом месту, да би 1959. године били пренети на Јеврејско сефардско гробље у Београду, када је средствима Јеврејске општине у Бечу, према пројекту архитекте Андрије Мешулама, подигнут споменик аустријским Јеврејима.[82]

Иако се највеће стратиште Концентрационог логора на Сави налазило са друге стране реке, у близини сремског села Кленак, откопавање масовних гробница са посмртним остацима жртава започело је од локација у непосредној близини места на ком се налазио логор, односно на простору који је током рата улазио у састав логорског комплекса. Једна од првих ексхумација извршена је 25. марта 1945. године, када су из масовне гробнице на простору Старог града ексхумирани посмртни остаци групе стрељаних 17. септембра 1943, међу којима се налазила и Зора Муњић. Леш Зоре Муњић идентификовала је Драга Муњић. Драга Муњић је 12. априла 1945. године пред Окружним повереништвом у Шапцу дала следећу изјаву: „Ја сам присуствовала ископавању јер сам чула да је ту стрељана и моја ћерка Зора. Када су лешеви извађени из гробнице, ја сам прегледала лешеве и међу њима наишла на леш моје ћерке Зоре Муњић. Леш моје ћерке Зоре сам одмах и лако познала по хаљини, вешу и чарапама. Хаљина, веш и чарапе били су доста очувани и било ми је лако по

[81] M. Koljanin, *n. d.*, 100.

[82] *Mesta stradanja i antifašističke borbe u Beogradu 1941–44. Priručnik za čitanje grada*, uredili Rena Rädle, Milovan Pisarri (Beograd: Forum za primenjenu istoriju, 2013), 183.

томе да препознам да је то тело моје ћерке Зоре. Ја сам леш своје ћерке Зоре издвојила и сахранила у одвојену гробницу на Дољошорском гробљу у Шапцу".[83]

У исто време отпочело је ископавање појединачних и масовних гробница на простору комплекса касарне на Сењаку, која је, као што је већ истакнуто, током рата послужила као простор за организовање транзитног логора. У бившем логорском кругу ексхумирано је најмање четрнаест лешева из осам гробница. Из четири гробнице ексхумиран је по један леш, из једне три и из још једне шест. У подруму касарне (после рата Руска болница), идентификована је још једна гробница.[84] Ниједан леш није препознат. Григорије Глиша Бабовић је у свом дневнику под датумом 1. април 1945. године забележио: „Ових се дана врше ископавања у Великом Забрану, у кругу касарне и лагеру на Сави наших побијених људи од Немаца. Пренешени су на Дољошорско гробље и данас у 11 часова одржан им је свечани парастос. У име цркве говорио је прота Бранко. Био је и Владика и црквени хор. Света много. Ископавање и поновно на гробљу сахрањивање врше заробљени Немци".[85]

Откопавање масовних гробова на највећем стратишту шабачких концентрационих логора, које се налазило у близини сремског села Кленак, односно на простору који је током рата улазио у састав НДХ, вршено је у више наврата од маја до октобра 1945. године. Окружно повереништво у Шапцу обавестило је 25. маја 1945. Земаљску комисију Србије о намери да приступи ископавању „масовних гробница у околини Кленка које су у вези са злочинима почињеним кроз шабачки логор".[86] Неколико месеци касније, односно 12. октобра 1945, Окружно повереништво у Шапцу затражило је од Месног градског одбора одобрење за 800 килограма хлеба (80 килограма дневно) за заробљене немачке војнике које је током десет дана требало ангажовати на откопавању масовних гробница у околини Кленка. Како

[83] МИАШ, Фонд Комисија за утврђивање злочина окупатора, ред. бр. 505. Драга Муњић из Шапца пријављује да је при ископавању масовних гробница у логору – Стари град на Сави међу жртвама препознала своју ћерку Зору Муњић, 12. април 1945.

[84] МИАШ, Фонд Комисија за утврђивање злочина окупатора, ред. бр. 503. Ископавање масовних и појединачних гробница ЖФТ, побијених 1941. или касније у кругу бившег шабачког логора, који је 1945. претворен у Војну резервну болницу, тзв. Руска болница.

[85] Г. Г. Бабовић, *н. д.*, 704.

[86] МИАШ, Фонд Комисија за утврђивање злочина окупатора, ред. бр. 381. Окр. поверен. из Шапца, Земаљској комисији у Београд, о намери да се приступи ископавању масовних гробница, 25. мај 1945.

је хлеб требало доставити 13. октобра, може се претпоставити да су интензивна ископавања масовних гробова и ексхумације посмртних остатака жртава шабачких концентрационих логора вршена у периоду од 13. до 23. октобра 1945. године.[87]

Том приликом ексхумирани су и посмртни остаци бројних жртава принудног марша од Шапца до Јарка, чији су гробови, како наводи Глиша Бабовић, „засејали пут"[88] којим је колона пролазила у септембру 1941. године. У свом дневнику, под датумом 21. октобар 1945, он је забележио: „Одржан парастос на Доњошорском гробљу. У четири дугачке гробнице сахрањене жртве из кленачке шуме и с пута за Јарак".[89] Осврћући се на злочине који су током марша за Јарак почињени над бројним Шапчанима, Глиша Бабовић је под датумом 24. септембар 1945, на годишњицу почетка марша, забележио: „Објављено је по граду да ће се у недељу, 23. IX, ићи у Јарак ради посете оним гробовима који су засејали цео пут, и да се обиђу она места где су Шапчани логоровали. Позвани су и свештеници да иду. Појавили смо се четворица: ја, игуман Варлам (Васа), отац Влада Протић и отац Пера Грујичић. Добио смо бесплатно општинска кола, а ишла је и једна лађа, на којој се возио и хор 'Абрашевић' (чији је тада хоровођа био учитељ Константиновић). Дан је био врло леп. Кренули смо изјутра око 5 часова. Одзив грађана није био онакав каквог се очекивало. Можда је било највише 200 душа. Са нашим колима, где смо нас четворица седели, ишло је још око 7–8 кола. Стали смо на сваком месту где је било гробова и одржавали помен. Када смо стигли на јарачке лединe, тамо је било спремљено за парастос. 'Абрашевић', који је био близу нас постављен, по завршетку парастоса отпевао је неку посмртну свечану песму 'Спавај мирно'. По одржаним говорима жене нас почеше молити да изађемо на њихово гробље и да тамо очитамо помен за многе њихове погинуле људе, јер леже неопојани. У то време још многа сремска села нису имала свештеника – па ни Јарак. Одзвали смо се и отишли. Највише жртава беше од усташа. Иако смо хтели да бесплатно обавимо обреде – мајке, жене и ћерке погинулих нису то дозволиле".[90]

[87] МИАШ, Фонд Комисија за утврђивање злочина окупатора, ред. бр. 428. Окружно повереништво Шабац тражи да се одобри додела 800 кг хлеба за немачке заробљенике који ће, под контролом Окружног повереништва Шабац, вршити откопавање жртава у Кленку и околини, 12. октобар 1945.

[88] Г. Г. Бабовић, *н. д.*, 716.

[89] *Исто*, 719.

[90] *Исто*, 716–717.

Рад Комисије за прикупљање лешева који плове Савом

„Савом пливају многи лешеви", забележио је 17. маја 1945. године у свом дневнику Глиша Бабовић.[91] Средином маја 1945. Окружно повереништво у Шапцу формирало је Комисију за прикупљање лешева који плове Савом. Комисија је у периоду од 14. маја до 9. јуна 1945. приступила извлачењу лешева, њиховој идентификацији и сахрани. У том периоду из Саве код Шапца и у непосредној близини извучени супосмртни остаци 154 лица, од којих 126 мушкараца и 28 жена (14. мај – 28 лешева; 18. мај – 19 лешева; 20. мај – 29 лешева; 21. мај – 11 лешева; 22. мај – 19 лешева; 25. мај – 20 лешева; 27. мај – 10 лешева; 30. мај – 11 лешева; од 5. до 9. јуна – 11 лешева).

За чланове Комисије именовани су: Никола А. Јеросимовић, члан Окружног повереништва у Шапцу и председник Комисије; Михаило Машкиновић, испред Одељења за заштиту народа (ОЗНА); Миодраг Дамњановић, председник морнаричке базе у Шапцу; др Никола Милановић, санитарни референт Градског народног одбора у Шапцу и вештак; др Душан Дрндарски, вештак; Стеван Јовичић, чиновник Окружног повереништва у Шапцу и записничар.[92] У једном од извештаја из маја 1945. године наводи се како је организовано извлачење лешева из Саве: „Одређеној комисији стављено је у дужност да организује прикупљање лешева који плове реком Савом, а потом да се исти, по могућству, идентификују и сахране. Комисија је организовала хватање и изношење лешева на обалу на следећи начин: од овдашњих војних власти затражила је око 20 Немаца-заробљеника који се налазе у овдашњем логору и, под стражом градске полиције, употребила их за прикупљање лешева који су пловили по реци Сави; од Морнаричке базе добијен је моторни чамац и два обична чамца, који служе за прикупљање лешева, као и потребан број стручног особља".[93]

[91] *Исто*, 711.

[92] МИАШ, Фонд Комисија за утврђивање ратних злочина окупатора, ред. бр. 393. Записник о идентификовању лешева који плове Савом. Том приликом пронађено је и идентификовано 11 лешева. Само код једног леша пронађени су рачуни на име Антуна Торлутера из Бос. Александровца. Претпоставља се да су то жртве побијене непосредно пред улазак НОВ у те крајеве (Јасеновац), 30. мај 1945.

[93] МИАШ, Фонд Комисија за утврђивање ратних злочина окупатора, ред. бр. 387. Записник о идентификовању лешева који плове Савом. Том приликом извађено је 19 лешева. Сматра се да ове жртве потичу из логора у Јасеновцу, 18. мај 1945. године.

Лешеви у Сави нису представљали необичну појаву за грађане Шапца. На самом почетку рата, односно 27. јуна 1941. године, Глиша Бабовић је записао: „Ове недеље врло топло. Забрањено купање на Сави, јер се посведневно виде лешеви који плове Савом. То су побијени Срби из Хрватске и Босне".[94] Појава лешева у Сави и Дунаву није била неуобичајена током ратних година ни за грађане Београда. Сличне записе попут Бабовићевог бележио је и Драгутин Ј. Ранковић, државни чиновник у пензији, који је у мају 1942. записао: „Свакога дана Дунавом плове лешеви. Данас је прошло четири, а јуче осам лешева. Све наши, јадни Срби".[95] Ранковићеве белешке о лешевима који плове београдским рекама биле су најобимније током јуна 1942. године. Већ 1. јуна записао је: „Поред многих лешева, јуче прођоше Дунавом лешеви једне жене са троје деце, сви везани конопцем. Нико не води рачуна да се ти лешеви прибирају и сахрањују".[96] О масовном присуству лешева на београдским рекама током јуна 1942. говоре и обдукциони записи који су данас део Архиве Института за судску медицину у Београду. Током јуна и јула 1942. на различитим локацијама на Сави и Дунаву („на Дунаву", „на обали Саве код купалишта Бибад", „на десној обали Дунава код фабрике Илић", „на десној обали Дунава на крају Дубровачке улице", „на десној обали Саве, изнад Савског моста, код Бибада", „на десној обали Дунава, у селу Вишњици", „на десној обали Дунава, електричне центре", „на десној обали Дунава код нове центре", „код штофаре Владе Илића на десној обали Дунава", „на левој страни острва Аде Хује", „на десној обали Дунава испод кланице", „на десној обали Дунава изнад Панчевачког моста", „у Вишњици на Дунаву", „на Дунаву на Ади Хији", „на ушћу Саве у Дунав код Куле Небојше") извучени су посмртни остаци 81 особе.[97]

Супротно Ранковићевом убеђењу, лешеви који су током Другог светског рата „стизали" рекама до Београда такође су извлачени и сахрањивани. Тако је било у јесен 1941, када је из Саве код Београда извађено 69 лешева. Сви су сахрањени у масовном гробу на парцели

[94] Г. Г. Бабовић, *н. д.*, 80.

[95] Наташа Милићевић, Душан Никодијевић, *Свакодневни живот под окупацијом. Искуство једног Београђанина 1941–1944* (Београд: Институт за новију историју Србије, 2011), 237.

[96] *Исто*, 244.

[97] Архива Института за судску медицину, Београд – Обдукциони записник: Лешеви извађени из Дунава 9. јуна 1942. године; Лешеви нађени 11. јуна 1942. године на обали Саве код купатила БИБАД; Преглед и опис лешева из воде нађених на десној обали Дунава код Нове центре 13. јуна 1942. године.

82ц на Новом гробљу.[98] У исто време када је у Шапцу, маја 1945, због потребе извлачења, идентификовања и сахрањивања лешева формирана комисија, у Београду су из Саве извађена и затим код Куле Небојше на Калемегдану у два масовна гроба сахрањена 254 леша.[99]

Фотографија 7: Усташки злочини: лешеви побијених родољуба у Логору у Јасеновцу, које је Сава избацила код железничког моста у Шапцу (Међуопштински историјски архив у Шапцу)[100]

Комисија у Шапцу је, на основу предмета који су пронађени код жртава, успела да идентификује три особе. Посмртни остаци прве идентификоване жртве извучени су из Саве 19. маја 1945. године. Код жртве је пронађен новчаник, „лична карта издата од стране

[98] https://respublicacasopis.net/2023/05/09/obale-politika-secanja-u-srbiji-i-dio/ (приступљено 7. новембра 2025)

[99] Исто.

[100] Иван Досковић (1979–2024), историчар Међуопштинског историјског архива у Шапцу, указао је ауторки чланка на фотографије које су део фонда Комисија за утврђивање злочина окупатора шабачког архива, а за потребе припремања излагања под називом „Место Гробља стрељаних родољуба у Београду и Партизанског гробља у Шапцу у процесу меморијализације Концентрационог логора Јасеновац", у оквиру међународног виртуелног семинара *Од постојећег ка новом музејском поставу – Меморијални музеј Спомен-подручја Јасеновац*, који је одржан у периоду од 11. до 12. децембра 2020. године у организацији Спомен-подручја Јасеновац.

Среског начелства у Младеновцу, бр. 1610/44 од 31. марта 1944. године", која је гласила на име Павловић Душана Драгомира, земљорадника из Дубоне, рођеног 1923. године, као и војничка исправа на име Драгомира Д. Павловића, ковача и припадника јединице Другог батаљона Десете крајишке бригаде Пете дивизије Народноослободилачке војске Југославије, рођеног 1923. у Дубони код Младеновца, издата 25. фебруара 1945, пошто је у НОВЈ ступио 10. октобра 1944. године. Међу предметима је пронађена и рањеничка карта НОВЈ на име Драгомира Павловића са назначеним датумом рањавања (14. април 1945). Такође, пронађено је неколико породичних фотографија, радничка књижица на име Драгомира Павловића, нешто новца, писмо са потписом мајке Љубинке и прстен са монограмом. Жртва је била обучена. На себи је имала војничку торбицу у којој се налазио један пар сељачких чарапа. Комисија је утврдила да је жртва убијена метком у главу, као и да је тело у води било најмање петнаест дана. Након обављеног прегледа леш је сахрањен у „засебну раку бр. 2 и прописно затрпан". Драгомиров идентитет потврдио је отац Душан, који је 4. јуна 1945. препознао посмртне остатке сина. Драгомирови посмртни остаци пренети су у Дубону.[101]

Комисија је идентификовала посмртне остатке Рикарда Дужме, чије је тело извучено из Саве 22. маја 1945. године. Он је идентификован на основу венчаног листа који је код њега пронађен, а водио се „на име Рикарда Дужме, инжењера, родом из Вуковара, рођеног 1889. године", римокатоличке вере, са станом у Загребу, венчаног са Стефанијом Штерк, рођеном 1895. године. На основу података из венчаног листа могло се утврдити да су се Рикард Дужма и Стефанија Штерк венчали у римокатоличкој жупи Св. Петра у Загребу 1921. године. Код жртве је пронађена дописница упућена на Концентрациони логор у Јасеновцу, „групе ЛАНЧАРА". Чланови комисије констатовали су да су руке жртве „везане ланцима на леђима и о њих прикачено тешко гвожђе". Посмртни остаци Рикарда Дужме сахрањени су у Шапцу.[102]

[101] МИАШ, Фонд Комисија за утврђивање злочина окупатора, ред. бр. 388. Записник о идентификовању лешева који плове Савом. Том приликом извађено је из Саве 29 лешева, који су највероватније били у логору у Јасеновцу. Сахрањени су у заједничким гробницама. Изјава Душана Павловића из Дубоне, који је међу лешевима из Саве идентификовао сина Драгомира Павловића, 20. мај 1945. године.

[102] МИАШ, Фонд Комисија за утврђивање злочина окупатора, ред. бр. 385. Записник о идентификовању лешева који плове Савом и који су сахрањени у заједничке гробнице.

Осам дана касније, односно 30. маја, из Саве су извађени посмртни остаци особе коју је на основу имена на рачуну пронађеном код жртве било могуће идентификовати као Антуна Торлуаера из Александровца у Босни.[103]

Фотографија 8: Усташки злочини: лешеви побијених родољуба у Логору у Јасеновцу, које је Сава избацила код железничког моста у Шапцу (Међуопштински историјски архив у Шапцу)

Идентификацији је присуствовала комисија у саставу: лекар – вештак и други чланови. Дописима се обавештава Градски народни одбор у Вуковару и Загребу у вези са идентификацијом леша Рихарда Дужме, 22. мај 1945. године.

[103] МИАШ, Фонд Комисија за утврђивање злочина окупатора, ред. бр. 393. Записник о идентификовању лешева који плове Савом. Овом приликом пронађено је и идентификовано 11 лешева. Само код једног леша пронађени су рачуни на име Антуна Торлутера из Бос. Александровца. Претпоставља се да су то жртве побијене непосредно пред улазак НОВ у те крајеве (Јасеновац), 30. мај 1945.

Делимична идентификација жртава помагала је члановима Комисије да дођу до одређених закључака о злочину, као и о починитељима злочина. Тако је 27. маја 1945. године, поред још девет лешева, из Саве извађен и леш тридесетогодишњег мушкарца за који се претпостављало да се налазио у води око 25 дана. У извештају Комисије наведено је да се ради о човеку код кога је „пронађена књижица из логора у Јасеновцу, без имена, зелене боје, иста гласи за хлеб и остало. Једна четкица за зубе, два плајваза и бочица са ораховим уљем, турпија за нокте и још неке ситнице".[104] Поред материјалних доказа који су неке од жртава чији су посмртни остаци допловили до Шапца доводили у недвосмислену везу са злочинима који су почињени над последњим жртвама логора у Јасеновцу, оваквом закључку доприносили су и други, углавном форензички докази. На основу процена дужине боравка лешева у води (од 15 до 30 дана) могло се претпоставити да временски интервал „путовања" лешева Савом од Јасеновца до Шапца кореспондира са последњим данима „рада" логора. Форензички докази недвосмислено су указивали да се у највећем броју случајева радило о посмртним остацима људи веома слабог физичког стања, који су пре убиства били изгладњивани. У највећем броју случајева радило се жртвама убијеним метком у потиљак, којима су руке претходно везиване жицом на леђима. Код одређеног броја лешева чије су руке биле тако везане, на жици су проналажени и тешки предмети од гвожђа, попут шинских полуга. Претпоставка да се ради о жртвама логора темељила се и на процени рана пронађених код жртава.[105] У свим записницима изнесени су закључци који су потврђивали сурову тортуру којој су жртве претходно биле изложене. Значајан број жртава није имао руке или ноге. Неким од жртава претходно је била исечена утроба. Висок степен тортуре примећен је на женским лешевима. Скоро сви женски лешеви извађени су наги, са значајним бројем траума у пределу груди и на унутрашњој страни бутина. Све жртве су, сем једног четрнаесто-

[104] МИАШ, Фонд Комисија за утврђивање злочина окупатора, ред. бр. 339. Записник о идентификацији лешева који плове Савом 1 км иза моста. Пронађено и извађено из воде 10 лешева, идентификовано, снимљено и сахрањено у заједничку гробницу. Према индикацијама сматрамо да су ово жртве из Јасеновца, 27. мај 1945.

[105] МИАШ, Фонд Комисија за утврђивање злочина окупатора, ред. бр. 388. Записник о идентификовању лешева који плове Савом. Том приликом извађено је из Саве 29 лешева, који су највероватније били у логору у Јасеновцу. Сахрањени су у заједничким гробницама. Изјава Душана Павловића из Дубоне, који је међу лешевима из Саве идентификовао сина Драгомира Павловића, 20. мај 1945.

годишњег дечака, биле у одраслом добу, односно узраста од 20 до 40 година. Жртве су претежно извлачене из Саве у цивилној одећи или у комбинованој цивилној и војној гардероби. Предмети пронађени код жртава били су малобројни.[106]

Фотографија 9: Усташки злочини: лешеви побијених родољуба у Логору у Јасеновцу, које је Сава избацила код железничког моста у Шапцу (Међуопштински историјски архив у Шапцу)

Сем Драгомира Павловића из села Дубоне код Младеновца, чији су посмртни остаци сахрањени у његовом родном селу, све остале жртве, њих 153, сахрањене су у Шапцу. Сахране су вршене непосредно након прегледа посмртних остатака. Жртве су сахрањиване у масовне гробнице на десној обали реке Саве код Шапца, по данима како су извлачене из реке. Поступак сахрањивања описан је у једном од извештаја: „Сви наведени лешеви сахрањени су у присуству комисије у једну заједничку раку, где су сложени овим редом – гледајући ка Сави с десна на лево. Рака је обележена бројем 3. Рака је прописно закопана у присуству Комисије. После извршеног закопавања извршена је дезинфекција превозних средстава, чак и ближе околине,

[106] МИАШ, Фонд Комисија за утврђивање злочина окупатора. Детаљни описи стања сваког појединачног леша део су свих извештаја надлежне комисије насталих у периоду од 14. маја до 9. јуна 1945. године.

средствима добијеним од Окружног санитарног одељења".[107] Може се претпоставити да су посмртни остаци жртава чија су тела извађена из Саве код Шапца у периоду од 14. маја до 9. јуна 1945. године касније пренети и сахрањени на Партизанском спомен-гробљу у Шапцу.[108]

Закључак

Окружно повереништво Земаљске комисије Србије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача са седиштем у Шапцу почело је са радом непуних месец дана након ослобођења града, који се у периоду од 1941. до 1944. налазио у саставу немачке окупационе зоне у Србији. Политика спровођења репресије, терора и злочина окупационог режима потпомогнутог колаборационистичком управом, али и квислиншким формацијама попут љотићеваца, фолксдојчера, белогардејца, усташа, дошла је до изражаја већ у првој години окупације. Улазак немачке казнене експедиције у град 23. септембра 1941. имао је далекосежне последице на живот у граду све до октобра 1944. године. Може се рећи да су најтежи злочини – Холокауст, геноцид над Ромима, злочин масовног стрељања цивилног (претежно српског становништва) – почињени у Шапцу већ до краја 1941, а посебно интензивно у периоду од 23. до 30. септембра, када су два

[107] МИАШ, Фонд Комисија за утврђивање злочина окупатора, ред. бр. 387. Записник о идентификовању лешева који плове Савом. Том приликом извађено је 19 лешева. Сматра се да ове жртве потичу из логора у Јасеновцу, 18. мај 1945.

[108] Већ је поменуто да су у исто време када и у Шапцу, у Београду из Саве извађена 254 леша. Сви су сахрањени у два масовна гроба у близини Куле Небојше на Калемегдану. Када је на петнаестогодишњицу ослобођења Београда у Другом светском рату, 20. октобра 1959, подигнуто Гробље стрељаних родољуба као једна од меморијалних целина у склопу Новог гробља, посмртни остаци 254 жртве, сахрањене у априлу и мају 1945. у два масовна гроба код Куле Небојше, као и 69 жртава које су након извлачења из Саве у јесен 1941. сахрањене на парцели 82 ц на Новом гробљу, пренети су и сахрањени у оквиру нове меморијалне целине; https://respublicacasopis.net/2023/05/09/obale-politika-secanja-u-srbiji-i-dio/ (приступљено 7. новембра 2025).

Може се претпоставити да је сличан поступак примењен и у случају посмртних остатака жртава сахрањених у Шапцу. Формирањем меморијалних целина створени су услови за преношење посмртних остатака на адекватнија места, односно на места која су добила своју функцију у процесу комеморисања непознатих жртава. Тако су, највероватније, првобитно сахрањени у масовним гробовима на самој обали реке временом пренети централни градски меморијал, који ће до почетка шездесетих година добити свој израз у јасно дефинисаној меморијалној целини – Партизанском спомен-гробљу.

крака немачке казнене експедиције ушла у град спроводећи упоредни терор, како над мушким делом градског становништва које је од 24. до 30. септембра изведено из Шапца, тако и над око хиљаду мачванских сељака који су стрељани у Бенској бари. Додатни вид репресије, онај који ће преузети примат у граду после 1. октобра 1941, било је оснивање концентрационих логора. Јеврејски логор у Шапцу на Сави основан је већ у другој половини јула 1941, када је као прве заточенике примио Јевреје емигранте из Средње Европе, припаднике Кладовског транспорта. Сходно смерницама спровођења Холокауста на тлу немачке окупационе зоне у Србији, сви мушкарци Јевреји које је почетак рата у Југославији затекао у Шапцу стрељани су у јесен 1941, док ће жене и деца „сачекати" долазак камиона покретне гасне коморе у марту 1942. године. „Смиривање" ситуације у Шапцу након седмодневног терора целокупног градског становништва, али и околине, условило је оснивање два нова логора: транзитног на Сењаку и концентрационог на Сави, чији ће заточеници, претежно комунисти, односно политички неистомишљеници окупационог режима, све до краја рата бити извођени на бројна стратишта у граду, али и преко реке, у близини сремског села Кленак.

Када је новембра 1944. Окружно повереништво у Шапцу почело са радом, врло брзо постало је јасно да ће питање потраге за онима којих више нема бити једно од најзначајнијих унутар заједнице која је током четири године рата и окупације изменила своју структуру. У том смислу рад на откривању појединачних и масовних гробница, пре свега цивилних жртава рата, ексхумацији посмртних остатака, а затим и достојанственом сахрањивању, њиховој комеморацији и дефинисању „простора сећања", био је од кључног значаја за дефинисање „простора будућности" која је припадала преживелима. Рад Окружног повереништва у Шапцу, које је свега годину дана од окончања рата у Србији успело да открије и ексхумира посмртне остатке жртава најмасовнијих злочина који су четири године паралисали „нормалан" живот у граду, било је од кључног значаја за оздрављење друштва, које је укључујући се у „ритуале" покушавало и да се сећа, али и да „заборави". Поред тога, „теренски" рад Повереништва на ексхумацијама масовних гробница које су се налазиле „надомак" свакодневице која је покушавала и да се бори и да преживи допринео је укључивању друштва у процес изградње „политике сећања" на бројне жртве „злочина окупатора и њихових помагача".

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

Архив Југославије (АЈ):

Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (110)

Међуопштински историјски архив Шабац (МИАШ):

Комисија за утврђивање злочина окупатора

Архива Института за судску медицину, Београд

Објављени извори

Бабовић, Григорије Глиша. *Дневник 1941–1945*. Рума: Српска књига; Шабац: Шабачко-ваљевска епархија, ЈИП „Глас Подрињa", 2005.

Интернет извори

https://respublicacasopis.net/2023/05/09/obale-politika-secanja-u-srbiji-i-dio/ (приступљено, 7. новембра 2025)

Литература

Бејатовић, Виктор. *Лепеза смрти. Вишедисциплинарни приступ и упоредне методологије у реконструкцији мотива и обима ратног злочина у Крагујевцу октобра 1941*. Крагујевац: Спомен-парк Крагујевачки октобар, 2017.

Bergholz, Max. *Violence as a Generative Force: Identity, Nationalism, and Memory in a Balkan Community*. Ithaca & London: Cornell University Press, 2016.

González, Daniel Palacios. *Making Monuments from Mass Graves in Contemporary Spain. Resistance through Remembrance*. Netherlands: Amsterdam University Press, 2024.

Група аутора. *Шабац у прошлости* IV. Шабац: „Глас подрињa", 1984.

Koljanin, Milan. „Poslednje putovanje Kladovskog transporta". U: *Zbornik radova sa okruglog stola Kladovo transporta*. Urednik Andrej Mitrović, 65–101. Beograd: Jevrejski istorijski muzej, 2006.

Mesta stradanja i antifašističke borbe u Beogradu 1941–44. Priručnik za čitanje grada. Uredili Rena Rädle, Milovan Pisarri. Beograd: Forum za primenjenu istoriju, 2013.

Милићевић, Наташа, Душан Никодијевић. *Свакодневни живот под окупацијом. Искуство једног Београђанина 1941–1944*. Београд: Институт за новију историју Србије, 2011.

Пармаковић, Драгослав. *Мачвански (Подрински) народноослободилачки партизански одред 1941–1944*. Шабац: Фонд народноослободилачке борбе Подриња, 1973.

Петровић Тодосијевић, Сања. „Јеврејски логор у Шапцу на Сави као централно место у процесу спровођења Холокауста у Шапцу и околини (јул 1941 – јануар 1942)". У: *Србија 1941. године*. Уредници Кристина Јоргић Степановић, Ненад Антонијевић, 97–116. Крагујевац: Спомен-парк „Крагујевачки октобар", Београд: Музеј жртава геноцида, 2023.

Петровић Тодосијевић, Сања. „Холокауст у мемоарским делима Григорија Глише Бабовића (1886–1961)". У: *Цивилне жртве Другог светског рата (1939–1945)*. Уредници Маријана Станковић, Алексеј Јурјевич Безугољни, 209–246. Крагујевац: Спомен-парк „Крагујевачки октобар", 2023.

Stojanović, Tamara, „Rad zemaljskih i Pokrajinske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u procesu istraživanja ratnih zločina počinjenih na teritoriji Jugoslavije tokom Drugog svetskog rata". U: *Nova istraživanja jugoslovenske prošlosti: perspektive sa postjugoslovenskog prostora*. Urednici Natalija Dimić Lompar, Ognjen Tomić, Nikola Koneski, 87–108. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2025.

Filipović, Stanoje. *Logori u Šapcu*. Novi Sad: Novinsko preduzeće „Dnevnik", 1967.

Чворић, Добросав. „Споменици и спомен обележја у Подрињу III". *Годишњак Међуопштинског историјског архива*, XVI, (1982), 174–190.

Sanja Z. Petrović Todosijević PhD, Senior Research Associate
Institute for Recent History of Serbia
Belgrade, Republic of Serbia
E-mail: uransp@gmail.com

ACTIVITIES OF THE COMMISSION FOR THE INVESTIGATION OF THE CRIMES OF THE OCCUPIERS AND THEIR COLLABORATORS AND THE EXHUMATION OF THE REMAINS OF WORLD WAR II VICTIMS IN THE AREA OF THE CITY OF ŠABAC AND SURROUNDINGS, 1944-1945

(Summary)

The Communist authorities in Yugoslavia, who began establishing their administrative organs in liberated territories already during the Second World War, decided to form the State Commission for the Investigation of the Crimes of the Occupiers and Their Collaborators on 30 November 1943, during the Second Session of the Anti-Fascist Council for the National Liberation of Yugoslavia (AVNOJ) held in the Bosnian town of Jajce. Soon afterward, a network of commissions subordinated to the State Commission was created, each having territorial jurisdiction within the boundaries of the republics. The Republic (Zemaljska) Commission for the Investigation of the Crimes of the Occupiers and Their Collaborators of Serbia began its work on 27 November 1944. One of its fifteen District Offices (Okružno povereništvo) operated in Šabac, with authority over the district offices in Bogatić, Loznica, Ljubovija, Vladimirci, and Krupanj. From its establishment, the Šabac District Office simultaneously worked on several tasks, among which the exhumation of the remains of victims from the Jewish Camp in Šabac, the Transit Camp in the Senjak barracks, the Concentration Camp on the Sava River, the "Bloody March", and the mass execution of peasants from Mačva in Benska Bara represented one of the most significant activities. This importance derived from the scope of terror and crimes committed during the Second World War in the city and its surroundings, which were part of the German occupation zone in Serbia. The Šabac District Office also formed special investigative commissions, such as the Commission for the Collection of Corpses Floating Down the Sava River, established in May 1945. Archival materials preserved in the collection of the Commission

for the Investigation of Crimes of the Occupiers at the Intermunicipal Historical Archive in Šabac, together with the valuable eyewitness testimonies of wartime events recorded by the Šabac priest Grigorije Gliša Babović in his Diary of Šabac 1941-1945, highlight the crucial role of the Šabac District Office both in the identification of victims, perpetrators, and crimes, and in the dignified reburial and commemoration of the victims. In doing so, it contributed not only to the formation of a "space of memory" but also to the creation of a "space of the future."

KEY WORDS: *Commission for the Investigation of the Crimes of the Occupiers and Their Collaborators, District Delegation in Šabac, mass executions, exhumation, burial, commemoration, Commission for the Collection of Bodies Floating on the Sava River, Partisan Memorial Cemetery, Grigorije Gliša Babović*